

Milan Dolgan

Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih žrtvah

Za najdbo tega dragocenega dokumenta v antikvariatu je zaslužen moj prijatelj bibliotekar Drago Samec, za kar se mu toplo zahvaljujem. Verjetno našim zgodovinarjem ta publikacija, ki ni evidentirana v bibliografskih virih, ni znana, zato jo zdaj objavljam.

Knjižica na 16 straneh brez platnic in brez naslova, razen da je na prvi strani križ in črna obroba. Izdana je bila ob priliki prekopa posmrtnih ostankov Ivana Kromarja, ki se je izvršil dne 23. aprila 1922. Lahko bi rekli pogrebna knjižica.

Ivan Kromar je bil ustreljen na strelišču na Suhem bajerju v Ljubljani dne 16. oktobra 1915, medtem ko je bil še bolj znani obsojenec Ivan Brence (Pehtovt) ustreljen prej, 24. avgusta istega leta. To je bil čas, ko se je razmahnila vojna z bližnjo Italijo. Okoliščine obtožbe in usmrčitve obeh mož, ki sta nasprotovala avstrijskim oblastem v prvi svetovni vojni in sta se zapletla v politična prerekanja, so bile podobne. Brence je ozmerjal cesarja in dejal, da ne bo dal volov in voza za vojsko. Kramarjeva izjava pa je bila politična v prid sovražne Srbije. Pojavile so se priče njunega »zločina«. Zaradi protidržavnega govorjenja (tako imenovani verbalni delikt) sta bila privedena v Ljubljano, kjer jima je po hitrem postopku sodilo vojaško sodišče. Zaprta sta bila v šentpetrski kasarni.

Še pozneje kot Kromar je bil na Suhem bajerju ustreljen ljubljanski trgovec Franc Petrič, in sicer 2. novembra 1915. Najprej je bil obsojen na smrt z obešenjem, kar pa so spremenili. Petrič je bil obtožen, da je izdajal vojaške skrivnosti Italijanom. Prekop njegovih posmrtnih ostankov z morišča na Suhem bajerju na ljubljansko pokopališče je bil izveden že 17. in 18. decembra 1919. Posebnih pogrebni slovesnosti menda ni bilo. Poročali so, da je bilo po štirih letih izkopano truplo »nestrohnjeno in je bila na njem še obleka.«¹

Izkop posmrtnih ostankov Ivana Brenceta in prevoz na domače pokopališče je bil izvršen v dneh 2. in 3. oktobra 1921. Časopisi so obširno poročali.²

Izkop in prevoz Ivana Kromarja je bil izveden, kot rečeno, 22. in 23. aprila 1922. Pogreba Brenceta in Kromarja sta bila državna. Organizirali so ju Sokoli na podoben način: prvi dan, na soboto popoldne od Suhega bajerja pri Dolenjski cesti skozi Ljubljano do glavnega kolodvora, naslednji dan prevoz z vlakom v domači kraj (Dovje, Črnomelj) in tam slovesen pogreb in pokop.

¹ Gl. *Slovenski narod*, 20. XII. 1919, med dnevnimi vestmi.

² *Slovenec* 29. IX. 1921, 4. X. 1921, 6. X. 1921, 8. X. 1921. *Slovenski narod* 2. X. 1921, 3. X. 1921, 5. X. 1921. Gl. še *Slovenski narod* 24. VIII. 1940, št. 193: 25 letnica mučeniške smrti; v tem članku je objavljeno kuratovo pismo Brencetovi vdovi po usmrčitvi.

O prekopu Ivana Kromarja sta poročala časopisa Slovenski narod in Jutro,³ pri čemer ni šlo brez strankarskega obračunavanja med liberalci in klerikalci, ki se je spet razmahnilo, potem ko je ob nastajanju nove države Jugoslavije prevladovalo med njimi sodelovanje. Pogreba v Črnomlju so se v veliki meri udeležili tudi hrvaški sokoli. Na grobu je bil že postavljen spomenik, kiparsko delo. Citat: »Prenos Kromarjevih kosti s temnega Suhega bajerja na prijazno, tiho, na gričku ležeče domače črnomaljsko pokopališče v Vojni vasi se je v soboto in nedeljo razvil v sijajno, naravnost triumfalno manifestacijo ideje, za katero je kovač Kromar prelil svojo kri.« Starosta novomeške sokolske župe dr. Vasič »je opisal grozote vse one borbe, ki jo je moralo pretrpeti jugoslovenstvo za uresničenje svojih idealov svobode in edinstva.« Nastopala je godba dravske divizije, »v kroju je bilo vseh sokolov nad 500.«

Kdo je bil zapornik A. Jakulin, ki je že 20. XI. 1921 objavil v Slovenskem narodu članek o Ivanu Kromarju,⁴ ni znano. Jakulin pripoveduje ne samo o Kromarju, ampak tudi o zaporniku pravniku dr. Gregorju Žerjavu (1882–1929), znamenitem slovenskem liberalnem politiku, ki je med drugim leta 1904 pokrenil revijo Omladina. Žerjav je bil res bolan, imel je jetiko, in je umrl razmeroma mlad. Jakulin pravi, da je bil Žerjav »bivši naš deželni predsednik, sedanji narodni poslanec in minister«, kar je treba razumeti glede na čas, ko Jakulin piše svoje spomine. Iz Enciklopedije Slovenije⁵ povzemam: Žerjav je bil podpredsednik deželne vlade za Slovenijo od januarja do novembra 1919, nakar je bil do februarja 1920 predsednik deželne vlade, od avgusta do decembra 1920 je bil poverjenik za pravosodje. Novembra 1920 je bil izvoljen v ustavodajno skupščino v Beogradu. Kasneje je bil izvoljen za poslanca Narodne skupščine. Večkrat je bil tudi minister v beograjski vladi. Imel je prijateljske odnose z dvorom kralja Aleksandra.

V času prve svetovne vojne je bil dr. Gregor Žerjav hudo preganjan in je njegovo življenje viselo na nitki. »Videl sem že Suhi bajer pred seboj,« je kasneje pripovedoval prijateljem. Imel je stike z Jugoslovanskim odborom v tujini, ki je v soglasju s srbsko vlado deloval za rušenje Avstroogrske. V Jugoslovanskem odboru so delovali Slovenci Niko Županič, Bogumil Vošnjak in Gustav Gregorin. Ko se je leta 1917 avstrijsko zatiranje sprevrglo v ponovno uvedbo demokratičnih pravic, je Gregor Žerjav odšel na Dunaj, sodeloval z Antonom Korošcem in postal tajnik parlamentarnega Jugoslovanskega kluba, ki je proglasil Majniško (jugoslovansko) deklaracijo. »S svojim znanjem, neumnostjo, žilavostjo in pogumom si je pridobil ono avtoriteto, ki ga je privedla med ustanovitelje in prve graditelje jugoslovenske države.«⁶ Žerjav je v okviru liberalne stranke s svojim sociološko in filozofsko poglobljenim radikalnim stališčem predstavljal podobno gibanje, kot ga je v okviru konservativne katoliške stranke vodil dr. Janez Evangelist Krek.

³ Slovenski narod je izčrpno poročal o pripravah na Kromarjev pogreb 16. IV. 1922: Prenos kosti mučenika Kromarja in 20. IV. 1922: Sokolskim društvom Ljubljane. Dve poročili o pogrebu sta izšli 25. IV. 1922. Citati so iz teh poročil.

⁴ Slovenski narod 20. XI. 1921, str. 1. Naslov članka je Iz spominov na težke dneve (Zadnji trenotki Ivana Kromarja).

⁵ Enciklopedija Slovenije 15, 2001, str. 326, pisec članka Žerjav, Gregor je Jure Perovšek.

⁶ Slovenski narod, 28. VI. 1929, str. 2, uvodni članek en dan po smrti dr. Gregorja Žerjava. Še boljše sta njegova osebnost in delo prikazana v časopisu Jutro 28. VI. 1929.

Skoraj gotovo sta dr. Žerjav kot visok funkcionar nove poveljne oblasti v Sloveniji in znameniti politik Ivan Hribar, ki je bil med vojno tudi preganjan, odločilno pripomogla k temu, da sta bila pokojna Brenceta in Kromar po končani vojni in po velikem političnem prevratu primerno počaščena kot »narodna mučenika«, da je bila Brencetova smrtna obsodba razveljavljena in da je bil dovoljen slovesen prekop njunih posmrtnih ostankov v domači kraj.

Podpisani sem se ukvarjal zlasti z usodo Kromarjevega tovariša Ivana Brenceta (po domače Péhtovta, doma z Dovjega na Gorenjskem). O njem je France Voga, Brencetov rojak z Dovjega, napisal dramsko delo, tragedijo, ki je bila uprizorjena leta 1991.⁷ O Brencetu in o Vogovi drami, ki ima naslov »Kar sem rekel, sem rekel«, izčrpno pišem v knjigi z naslovom »Ko je vojna«. Vsebuje tudi vojno dramo Janeza Evangelista Kreka, ki je bil tudi pobornik Jugoslavije.⁸

Brence in Kromar sta postala narodna junaka ali mučenika. Brence je bil bolj znan kot Kromar, med drugim zato ker je bil gostilničar in je prijateljeval z znamenitim župnikom na Dovjem Jakobom Aljažem. Zgodovinar Dušan Kermavner⁹ piše: »Medtem ko Kramerjeve obsodbe niso izpodbijali, pa so naši pravniki ocenili postopek zoper Ivana Brenceta, bivšega gostilničarja na Dovjem, za pravno nevzdržen, nakar so v začetku leta 1920 proces obnovili in obsodbo razveljavili ...«

V pogrebni knjižici je omenjeno, da je Ivan Kromar svoje »zločinske« besede govoril o priliki, ko je bil mobiliziran v vojsko. O Kromarju obstaja poleg zdaj odkritega dokumenta še pričevanje Ivana Robide, vojaškega zdravnika, ki je moral biti prisoten pri usmrtitvah na Suhem bajerju¹⁰: »Predzgodovina Kromarjeve in Brencetove obsodbe je znana, zato je tukaj ne bom ponavljal. Kromarja so obsodili radi famoznega 'zločina proti državi', Brenceta radi razžaljenja cesarja. – Kromar, se mi je zdelo, da duševno silno trpi. Bil je bled, a se ni tresel, in ni črnil ne besede. Mirno se je dal odvesti na svoj prostor, in umrl kot mož. Zakaj – to mu je bilo bržčas prav tako nejasno ko meni.«

Na Suhem bajerju v Ljubljani, kakšnih petsto metrov v gozdni dolini naprej od tam, kjer je zdaj strelišče, se nahaja v neprehodni zapuščenosti in podrtiji drevja spomenik, ki je bil postavljen leta 1934. O tem pišem v članku »Stoletnica Pehtovtove (Ivan Brenceta) junaške smrti«.¹¹ Ta spomenik je bil postavljen brž po

⁷ Milan Dolgan, Živahni utrip v kulturnem društvu Dovje – Mojstrana. Vedno aktualna drama o pokončnem človeku, *Delo* 20. II. 1991, 3. izdaja, str. 7.

⁸ Knjiga je v tisku in bo izšla letos (2016). Obema dramama sta priključeni moji razpravi. Razprava o Vogu ima naslov Odlična Vogova tragedija Kar sem rekel, sem rekel in njeno zanimivo zgodovinsko ozadje. Stoletnica Pehtovtove junaške smrti.

⁹ Dušan Kermavner, O številu slovenskih justifikirancev v prvi svetovni vojni, *Zgodovinski časopis* 24, 1970, str. 94. Kermavner je kasneje objavil tudi razpravo O aretacijah med prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis* 27, 1973, str. 343–375. Gl. tudi novejšo razpravo: Dragan Matić, Kratke oris političnega razvoja na Kranjskem ob začetku velike vojne s poudarkom na političnih deliktih v publikaciji *Kuge, lakote in vojske – reši nas*, o Gospod, Zgodovinski arhiv Ljubljane, 2014.

¹⁰ Ivan Robida, Spomini na Suhi Bajar 1915/16, *Kronika slovenskih mest*, 1935, v 2 nadaljevanjih na straneh 9* in 17*. Citat je na strani 22*.

¹¹ Milan Dolgan, Stoletnica Pehtovtove (Ivan Brenceta) junaške smrti, *Mladika*, Trst, 2015, št. 9, str. 11–14.

atentatu na kralja Aleksandra v Marseillu, kar je važno za razumevanje napisa. Celotni napis na tem spomeniku je tale:

»1914–1918 V spomin žrtvam avstrijskih trinogov na Suhem bajerju v Ljubljani 1. XI. 1934

N. O. Preds. odbora Karel Kalin. Načrt pr. Franjo Sič. ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO«.

Znano je, da je kralj Aleksander, preden je v Marseillu izdihnil, naročil: »Čuvajte Jugoslavijo«.

Sedanji župnik v Črnomlju g. Peter Kokotec mi je naknadno poslal gradivo o Ivanu Kromarju: fotografijo spomenika, zapis o pogrebu v župnijski kroniki in knjižico Janez Kramarič: Cerkev in pokopališče v Vojni vasi (2004). Povzemam:

Na pokopališču še vedno stoji veličasten spomenik. Izdelal ga je domači umetnik Josip Jerman. Predstavlja mišičastega mladeniča, ki drži v roki lovorjevo vejico, nad tem kipom sta Kromarjeva fotografija in križ. Napis: »Tukaj počiva narodni mučenik kovač IVAN KROMAR. Ustreljen dne 15. X. 1915 od avstrijskih krvnikov na Suhem bajerju pri Ljubljani radi svojega jugoslovanskega prepričanja. Sokol v Črnomlju je prenesel njegove ostanke iz Suhega bajerja in položil v ta grob dne 23. IV. 1922. BODI TI LAHKA JUGOSLOVANSKA ZEMLJA! Jožef Jerman«.

Spomenik Ivanu Kromarju na pokopališču v Vojni vasi pri Črnomlju, postavljen leta 1922.

Ivan Kromar se je rodil v Ribnici in je bil kovač v Črnomlju. Politično izjavo, zaradi katere je bil obsojen, je izrekal med popivanjem v gostilni Josipa Matija

Skubica, ki je o njej obvestil orožnike. Kromarjeva družina se je po smrti moža in očeta preselila v Semič, kjer je živela v veliki revščini in jo je podpiral tamkajšnji župnik.¹² Za pogreb so Sokoli napravili »veliko agitacijo. V vsaki vasi je bilo vabilo za pogreb in brošur o Kromarju so razdelili na tisoče.« To o številu knjižic je pač pretiravanje. Strankarsko vplivano je tudi tole: »Črnomaljci, tudi liberalni, so se celega slavlja sramovali, ker so Kromarja poznali ...«¹³

Prepis opisane knjižice:

Na Suhem bajerju pri Ljubljani počiva pozabljeni Ivan Kromar, kovač in oče osmero otrok. Dne 16. oktobra 1915. je šel v okviru avstrijskih bajonetov po ljubljanskih ulicah na Suhi bajer, kjer so ga ustrelili, in grob št. 10 hrani njegove ostanke že šest let. Šest let že kličejo njegova mrtva usta osveto in maščevanje! Šest let že čaka osem sirot v borni bajti v Stari gori nad Semičem zaman očeta, čaka zaman žena moža! Njih beda, njih solze in stok kličejo osveto neba in poštenih ljudi! Kaj je zakrivil Kromar v očeh avstrijskih krvnikov? Izpregovoril je, kar so takrat mislili tisoči: »*Srbija dela prav, da se brani!*« Govoril je to, ko je odhajal na fronto, pustivši ženo in osmero otrok. Ta »zločin« je plačal z življenjem. Padel je kot mučenik ideje, ki je končno zmagala, *kot žrtev zlobe, hlapčevstva in izdajstva, žrtev človeka, v katerega hiši je iskal gostoljubja!*

Nikdar se ni razlilo toliko zlobe med naš narod, nikdar ni bilo v njem toliko zločinskih kreatur, ki so za tuje namene in po tujih naročilih zlobno prisluškovala utripanju izmučenih src, da so izsledile v njih izdajalsko misel ter jo izdale, da so jo krvniki izžgali z ognjem in muko. Časopisi, organizacije, uradi so vršili to nečastno službo med narodom. Niti rodovinsko ognjišče ni bilo varno pred nepoklicanimi prisluškovalci, ovadbe, izdajstva, očitki so z nedolžnih besed ustvarjali zločine ter gonili uboge, itak dovolj trpeče ljudi v ječe in na morišče.

In tako se je izvršilo, da se je na Suhem bajeru pri Ljubljani odigravala tragedija našega naroda. Tja so pripeljali žrtev za žrtvijo in jih streljali ter zakopavali v gluhi noči. Koliko jih leži tam, kdo so vsi tisti nesrečniki, ki so padli kot odkupnina našega osvobojenja! Poznamo jih nekaj, toda večina teh naših mučenikov nam je nepoznana. *Na Suhem bajeru so naši nepoznani mučeniki enako veliki v svojem trpljenju, ko nepoznani vojak iz strelskega jarka!*

Kdo prešteje vse one podlosti, ki so se zagrešile nad našim narodom v oni težki dobi, ko so si le idealisti v mladostni razmišljenosti drznili izgovoriti uporno besedo, ko je le boleost iztisnila iz mučenih duš resnično pravo besedo odpora proti zločinu in zločincem, ki so gnali naš narod v klavnico?

Kdo ugotovi Judeževu nagrado, ki jo je podlost prejemale za svoje delo?

¹² Podatki so iz publikacije: Janez Kramarič, *Cerkev in pokopališče v Vojni vasi (300 let omembe cerkve v črnomaljski župnijski matriki)*, Krasinec, 2004, str. 32–33.

¹³ Citati so in župnijske kronike. Prepis odlomka iz kronike (str. 283–285) mi je poslal sedanji župnik v Črnomlju g. Peter Kokotec, za kar se mu zahvaljujem.

Takrat, ko so ljudi za navadno besedo streljali, ko se je mogel vsakdo nad svojim nasprotnikom poljubno maščevati, ko je bilo mogoče z dvoumno opazko spraviti najpoštenejšega moža na fronto, v zapor ali na strelišče, se je pisalo v zgodovini našega naroda poglavje Judežev Iškarijotov, ki so za nagrado *ali iz maščevanja lastne brate izdajali krvniku*.

Kdo naj sodi te Judeže, kdo maščuje njihove žrtve in jim pribori zadoščenje? Maščevanje je potrebno, ker ga zahteva naša narodna čast, ki je bila tedaj najbolj poteptana v blato in mora zato biti oprana, da ne ostane na nas ta madež na vekomaj! Zadoščenje morajo dobiti mrtve in žive žrtve za vse trpljenje in za vso škodo, zločinci pa sodbo in kazen za svoje delo, tako kazen, da bo zadoščeno naši nacionalni vesti in da dobe zadoščenje žrtve! *Imena izdajalcev naj ostanejo zapisana na črni strani naše zgodovine, toda v zgodovini mora biti tudi zapisano dejstvo, da je probujena narodna vest sodila pravično in svoje mučenike odlikovala za žrtve in trpljenje!*

Danes žrtve še vedno niso dobile zadoščenja in trpe po treh letih naše svobode zaradi izdajstva Judežev, danes še vedno izdajice žive mirno, nemoteno in v blaginji ter uživajo plodove svojega zločina.

Danes še vedno strda v največjem uboštvu bedna družina Kromarjeva v hribih nad Semičem, v Črnomlju pa živi v bogastvu in izobilju oni, ki mu niti na misel ne pride, da bi sirotam svoje žrtve povrnili škodo, katero jim je povzročil, ter jim dal od svoje obložene mize kruha, ki jim ga je odtrgal od ust z zločinsko roko.

Kje so zaprašeni akti, v katerih je opisan dogodek z dne 26. sept. 1915, v oni krčmi, v kateri je bila povzročena Kromarjeva smrt in brezmejno trpljenje njegove družine? *Na dan z njimi pred vso javnost! Javnost naj sodi in presodi, da bo pravici zadoščeno!*

ZADNJI TRENUTKI IVANA KROMARJA

(Napisal A. Jakulin v »Slovenskem Narodu« dne 20. novembra 1921).

Bilo je začetkom oktobra leta 1915. Po običajnem štetju nas je vsak dan pozval ključar iz zatohlih zaporov šentpeterske vojašnice na dopoldanski izprehod po ozkem ograjenem dvorišču. Kakor ovce smo se vsuli iz naših celic na sveži zrak.

Zanimivo in obenem tožno je bilo gledati različne ljudi, izmed katerih nam je večini kljub temu, da smo imeli čisto vest, visel nad glavo Damoklejev meč. Na izprehodu smo porabili priliko, da smo se malo pogovorili o našem položaju in novicah, ki so prihajale z bojišč.

Najbolj me je zanimal mlad inteligenčen človek z dolgimi črnimi lasmi in brki in upadlega obraza; vedno je hodil sam, vase zamišljen, in ni občeval z nikomur. Večkrat bi se mu rad približal, a opazil sem strogo pazljivo, vanj uprto oko stražarja ali ključarja; prišel sem do zaključka, da mož ne sme imeti nikakih stikov, skratka, da je velik in nevaren »zločinec«.

Navadno se je izprehajal le takrat, kadar so bili ostali po svojih celicah. Ko sem zvedel, da je bil naš sotrpin g. dr. Gregor Žerjav, bivši naš deželni predsednik, sedanji narodni poslanec in minister, ga ni bilo več med nami; njegova celica je

stala prazna. Zvedel sem, da so ga morali oddati v bolnico zaradi nevarne pljučne bolezni. Vsem nam, ki smo od poprej poznali njegovo požrtvovalno narodno delovanje, nam ga je bilo žal, saj smo iz lastnih izkušenj vedeli, kdo pride iz zaporov v bolnico. Prepričani smo bili, da mož ne okreva več.

Zanimal me je med drugimi tudi mož, oblečen v modro, platneno obleko, kar ga je na prvi pogled izdajalo za rokodelca. Po njegovih udelanih, žuljavih rokah in srepem, sicer odkritem pogledu sem ga imel za kakega kovača. Ko sem ga ob neki priliki vprašal, kako »hudodelstvo« je zakrivil, da je prišel med nas, mi je odgovoril, da je kovač iz Semiča, oče osmih otrok in se piše za Kromarja.

Zakaj je tukaj, ni vedel, zato tudi ni kazal nikakih drugih skrbi, kakor kako se preživlja doma njegova družina, ko mora on tu postopati. Menda ga je že nekdo ovadil, da se je v neki gostilni napak izrazil.

Tudi pri zaslišanju ni vedel, česa ga pravzaprav dolže, ker ni rekel nič drugega, kakor *da ima Srbija prav, da se brani*.

Uverjen sem bil, da se mu samo za to ne more zgoditi nič posebnega in tudi sam si zaradi tega ni posebno belil glave. Mnogo bolj ga je skrbel obstoj njegove številne družine, kako živi brez njegovega zaslužka. Iz pogostejšega občevanja z njim sem spoznal, da ima mož malo širše duševno obzorje kot navadno ljudje na deželi, in da mu jugoslovenska ideja ni tuja.

Po menda tritedenskem zaporu je bil hipoma klican k razpravi. Ko je bila končana, je ves radosten prihitel k meni z besedami: »Je že vse dobro, ne bo hudega, malo so se pokregali med sabo po nemški – menda je bil eden moj zagovornik. Kaj so govorili, ne vem. Nazadnje so mi dejali, da je že dobro in da lahko grem.«

Ustrašil sem se, ko mi je na moje vprašanje dejal, da mu niso prečitali nikake razsodbe, zakaj vedel sem že, kaj navadno po tako končani obravnavi sledi. Mož je pa skoraj poskakoval od veselja, da se kmalu povrne k svoji družini v Semič. Dejal sem mu samo, da se vendarle bojim, da se stvar tako gladko ne izteče, nakar mi je veselo odvrnil, da so toliko – menda zanj – govorili, da prav gotovo ve, da bo dobro.

To noč dolgo nisem mogel zaspati. Premetaval sem se po na tleh ležeči slamnici in sem imel vedno pred očmi Kromarja. Prikupil se mi je zaradi svoje odkritosrčnosti. Znan mi je bil njegov »zločin«, saj sem mu verjel, kar mi je povedal, in tudi ni imel povoda meni prikrivati. Zato si nisem mogel misliti, da bi te svoje besede moral plačati z življenjem. Kolikokrat sem jaz dejal še vse kaj hujega, za kar bi moral biti najmanj potemtakem že desetkrat obešen! Nisem mogel priti do jasne sodbe in zaspal sem v veri, da se v svojih zlih slutnjah vendarle motim.

Drugi dan na izprehodu mi je Kromar govoril samo o svojem domu in družini, h kateri se v najkrajšem času povrne. Iznebil sem se pomislekov prejšnjega dne on veselem njegovem pripovedovanju; mehanično, zatopljen v svojo lastno usodo, sem ga poslušal in mislil na sinčka, ki se mi je rodil med tem časom, ko sem bil v zaporu. Skoraj sem zavidal Kromarja, da me tako kmalu zapusti, medtem ko jaz ne vem, ali sploh še kdaj vidim svojce.

Ko smo proti poldnevu používali svojo borno menažo, stopi v sobo ključar in pokliče Kromarja. Skoraj da nisem padel vznak, ko zagledam za njim vojnega kurata. Takoj mi je bilo jasno vse: Kromar bo ustreljen! Vendar on tega ni slutil, ker

je dejal ključarju, naj počaka, da poje menažo. A ta ga pozove, naj vzame menažo s seboj in naj mu sledi.

Odšli so v poleg ležečo samotno celico – ravno ono, ki je dolge mesece služila kot bivališče g. dr. Žerjavu. Vanjo je zaprl ključar Kromarja in kurata, in ker smo imeli ob času menaže svoje celice nekoliko časa odprte, smo lahko prisluškovali,

Prizora, ki sem ga videl skozi odprtino v celici, ne pozabim svoje žive dni. Ko je kurat prečital Kromarju njegovo smrtno obsodbo, ki se ima izvršiti čez dve uri, je dal ubogi mož tako čuden glas od sebe, da sem mislil, da je zblaznel. Nato se je popolnoma sesedel, tako da je bil sicer tako orjaški mož podoben mrliču. Medtem je vzel vojni kurat iz žepa svoj molitvenik ter je prečital neke molitve. Opazivši, da ga ubogi mož najbrž ne posluša, ga je pričel dramiti, češ, naj se sedaj v zadnjih trenutkih spravi z Bogom itd. Dolgo se mu to ni posrečilo, in končno je strti mož zakričal: »Kaj hočete vendar od mene? Saj nisem ničesar zakrivil! Pustite me k moji družini, ki ne more živeti brez mene! Pomislite vendar, da imam doma ženo in osem otrok, ki morajo živeti od žuljev mojih rok!«

Ali kurat je bil neutrudljiv v branju svojih molitev; videlo se mu je, da je imel često posla s takimi slučaji. Venomer ga je suval, naj vendar na vprašanja in molitev odgovarja. Ali ubogi Kromar je kričal venomer o svoji nedolžnosti in družini.

Ko je pozneje ključar prinesel Kromarju običajnega pol litra vina, nas je zaprl nazaj v naše celice, ali ves čas smo še slišali obupno kričati ubogega Kromarja o svoji nedolžnosti in nepreskrbljeni družini.

Okrog 2. popoldne so ga odpeljali, in nismo ga videli več ...

Ko sem čital, da se je spomnil črnomaljski Sokol, da leži še tudi ta nedolžna žrtev krvoločne avstrijske vojaške justice v pozabljenosti na Suhem bajeru, sem čutil potrebo, da napišem te spomine. Naj opozorim javnost na hvalevredno akcijo, ki jo je započel črnomaljski Sokol za ubogega, za pravico, resnico in narodno misel padlega junaka – Kromarja – in za njegovo, v pomanjkanju živečo družino, na katero je mislil ta nesrečnež do zadnjega diha.

PRENOS OSTANKOV NARODNEGA MUČENIKA IVANA KROMARJA V ČRNO MELJ

Dne 23. aprila 1922. bodo preneseni ostanki narodnega mučenika Ivana Kromarja iz Suhega bajera v Črnomelj ter na slavnosten način pokopani na pokopališču v Vojni vasi. Zakaj se je odločilo Ivana Kromarja pokopati na črnomaljskem pokopališču? Zato, ker je to izrečna želja njegove žene Ivanke Kromarjeve in njenih otrok. Ivanka Kromarjeva ima na črnomaljskem pokopališču pokopane štiri svoje sestre in enega otroka, a dve njeni sestri še danes živita v Črnomlju. Ivanka Kromarjeva se tudi namerava preseliti skupno z otroki v Črnomelj in tam stalno živeti. Narodni mučenik Ivan Kromar je imel v Črnomlju tudi svojo lastno hišo,

ki jo je pozneje prodal, a on sam se je čutil pravega Črnomaljca, kjer se je tudi izučil svojega rokodelstva. V Črnomlju je končno bil izdan ter na Suhem bajeru, kakor je že znano, na tragičen način končal svoje življenje, in grob št. 10 krije že 6 let njegove ostanke.

Dne 22. aprila 1922. bodo odprli njegov grob in veličanstven sprevod iz Suhega bajera se bo pomikal po ljubljanskih ulicah proti glavnemu kolodvoru in v nedeljo, dne 23. aprila, pripelje osebni vlak po 10. uri dop. ostanke narodnega mučenika Ivana Kromarja v Črnomelj. S črnomaljskega kolodvora se bodo valile nepregledne množice belokranjskih kmetov proti Vojni vasi, da izkažejo zadnjo čast tovarišu – kmetu sotrpinu.

Morje ljudstva se bo razlilo v veličanstven sprevod od kolodvora do pokopališča. – Na čelu povorke bo jahala sokolska konjenica, za konjenico bodo nosili spleten venec od rožic, nabranih na Suhem bajeru. Za vencem korakajo Sokoli, a za njimi polnoštevilna godba Dravske divizije iz Ljubljane in gasilna društva. – Krsto mučenika, na katero bo položen spleten venec iz rožic, nabranih v Stari gori nad Semičem, bodo nosili Sokoli. – Takoj za krsto, tiho-žalostno koraka družina mučenika Kromarja in s solzami v očeh proklinja težko usodo, ker ji je zločinska roka ugrabila očeta in moža.

Opoldne bodo končno možnarji oznanjali, da vendar že kosti mučenika počivajo v blagoslovljeni zemlji.

Dan 23. aprila 1922 naj bo dan sodbe vsega naroda in odločnega protesta, *da se takšni žalostni dogodki ne bodo ponovili in da se ne bo moglo nikdar več lastnega brata izdajati krvniku!*

Slava narodnemu mučeniku Ivanu Kromarju!